

Demistificarea conștiinței: critica lui Daniel Dennett împotriva materialismului cartezian

Irina-Gabriela Buda

Doctorand în filosofie al Universității din București

The purpose of this paper¹ is to offer a short analysis of one of the most determined attitudes in the field of the contemporary philosophy of mind concerning the Cartesian inheritance from the perspective of the the mind-body problem. It focuses on Daniel Dennett's position against the implicitly persistent vision of - what the author calls - the *Cartesian materialism* in most of the explanations regarding the way consciousness is generated.

Keywords: consciousness, mind-body problem, Cartesian materialism

1. Introducere

Imaginea omului ca ființă gânditoare și entitate auto-reflexivă a presupus întotdeauna, de-a lungul istoriei culturale umane, prezența unei componente abstracte (de natură spirituală sau, oricum, *mai mult decât* materială), care ne definește ca subiecți *mai mult decât* biologici. Această idee, mai veche decât moștenirea carteziană specific europeană, pare să persiste și astăzi, chiar dacă de multe ori într-o formă de-spiritualizată. În cadrul filosofiei minții și al științelor cogniției, ea apare cu deosebire legată de problema conștiinței.

Această tendință, tratată de unii gânditori materialști ca o tentație de mistificare datorată unei moșteniri culturale, constituie subiectul rândurilor care urmează. Mai concret, mă voi axa pe critica adusă de Daniel C. Dennett persistenței încercărilor de mistificare a conștiinței.

2. Seducția teatrului cartezian

Încercând, în anii '90, să construiască o teorie cu puternice accente evoluționiste și eliminativiste privitoare la problema conștiinței, Daniel Dennett formulează o critică dură împotriva acestui mod de gândire socotit desuet și neîntemeiat. Autorul își menține până

¹ Lucrarea a fost prezentată în cadrul celei de-a patra ediții a colocviilor naționale organizate de Societatea Română de Fenomenologie ("Filosofie și Dualism", 2007).

astăzi punctul de vedere conform căruia atât literatura filosofică cât și cea științifică care se ocupă de studiul fenomenului conștient sunt impregnate de influența dualismului cartezian. Renunțând, desigur, la speculațiile metafizice implicate de acesta din urmă, această influență se rezumă la ceea ce Dennett denumeste, paradoxal în aparență, o formă de *materialism cartezian*.

Cred că putem spune că se poate vorbi de două forme ale *materialismului cartezian*: una în sens slab și alta în sens tare. Ultima dintre ele² se referă la concepția potrivit căreia există un loc fizic în creier responsabil cu producerea de fenomene mentale conștiente. Această viziune simplistă nu este defel populară, spre deosebire, însă, de varianta sa mai subtilă și mai generală, discursul despre materialismul cartezian în sens slab. *Teatrul cartezian*, element central al concepției atacate de Dennett, este o metaforă pentru conștiință. Ea este menită să atragă atenția asupra unei viziuni extrem de răspândite, socoate Dennett, conform căreia ar exista un sediu al conștiinței, o destinație finală a proceselor care au loc în creier și care *ajung să devină* conștiente. Acest lucru presupune o desfășurare evolutivă în timp a trecerii unui fenomen dintr-o stare *pre-experiențială* (în care subiectul nu are acces la acesta) la una *post-experiențială* (în care subiectul este deja conștient de el). În această categorie intră explicațiile care fac apel la ideea că creierul reinterpretează informațiile primite pentru a le aduce la forma în care le primim la nivel conștient, presupunându-se existența unor etape discriminatorii la nivel cerebral: procese ce au loc *înainte de* a deveni informația conștientă și care sunt *apoi* transformate la un nivel final al experienței subiective. Iată ce susține Dennett:

„...aproape toți cercetătorii din domeniul științelor cognitive, fie că se consideră neurologi, psihologi sau cercetători în domeniul inteligenței artificiale, tind să amâne întrebările legate de conștiință limitându-și atenția la zonele periferice și subordonate ale minții/creierului, care sunt destinate să servească un centru imaginar unde iau naștere gândul conștient și experiența (...) atenția exclusivă asupra subsistemelor specifice ale minții/creierului creează adesea un soi de miopie teoretică ce împiedică cercetătorii de a vedea faptul că modelele lor presupun încă faptul că undeva, ascuns în centrul obscur al minții/creierului, există un teatru cartezian, un loc unde totul se reunește și apare conștiința”.³

Autorul a fost criticat virulent pentru această acuză, primind ca replică faptul că se luptă cu un om de paie: filosofi precum Michael Tye, Ned Block sau Colin McGinn afirmă că observația sa nu are sens, întrucât nimeni nu susține, de fapt, existența teatrului cartezian. Într-adevăr, o formă naivă de înlocuire a presupuziției glandei pineale ar reprezenta o acuzație nefondată din partea lui Dennett. Însă o alternativă mai slabă și mai subtilă a materialismului cartezian pare să se regăsească, de fapt, atât în domeniul

² Cel mai cunoscut exemplu este oferit chiar de Descartes și se referă la rolul glandei pineale.

³ Dennett, Daniel C. - *Consciousness Explained*, Little, Brown and Company, Boston, Toronto, London, 1991.

filosofic de cercetare a minții, cât și în cel științific. Exemplele din prima categorie sunt mai greu de depistat tocmai datorită caracterului lor mascat⁴; Dennett amintește, de pildă, de experimentul spectrului inversat. Pare mai ușor să descoperim prezența unei influențe materialiste carteziene în domeniul neuroștiințelor: autorul subliniază situațiile care analizează, de exemplu, felul în care creierul procesează input-urile vizuale în condițiile în care ochiul posedă pata oarbă. Un alt astfel de caz, și mai explicit, se regăsește în formularea lui Francis Crick și Christoph Koch: „ori de câte ori este reprezentată o informație în *corelatul neuronal al conștiinței*, ea apare și la nivel conștient.”⁵

La baza acestei erori stă, se pare, un mod defectuos de analiză a felului cum se ajunge la obținerea rezultatului conștient; Dennett îl numește *mitul dublei transducții*. În relația cu mediul *noi* preluăm niște stimuli, îi prelucrăm în interior la nivel neuronal și, astfel, *ajungem* să fim conștienți de diferite stări pe care le avem (de exemplu, auditive, termice etc.). Dar acest șir de fenomene ar presupune implicit că între procesele bio-chimice de prelucrare a informației și conștientizarea rezultatelor ar fi o diferență, ca și cum vorbim de două etape diferite, succesive: ceea ce are loc la nivel inconștient este doar o etapă pregătitoare pentru un rezultat final fix, care este experiențierea conștientă. Or aceasta este tendința de mistificare pe care o acuză Dennett; ea are loc astfel:

„[...] mai întâi, sistemul nervos transduce (captează și transformă) lumina, sunetul, temperatura și așa mai departe, în semnale neurale (impuls după impuls în fibrele nervilor) și apoi, într-un loc central, special, el transduce aceste șiruri de impulsuri într-un *alt* mediu, mediul conștiinței! Aceasta era părerea lui Descartes, care a sugerat că locul unde are loc această a doua transducție – într-un mediu misterios, ne-fizic al minții – este glanda pineală, aflată exact în centrul creierului. Astăzi, aproape nimeni dintre cei care se ocupă cu studiul minții nu mai crede că există un astfel de mediu non-fizic. Cu toate acestea, în chip bizar, ideea unei a doua transducții într-un mediu *fizic* sau *material* special, într-un loc încă neidentificat din creier, continuă să-i ademenească pe teoreticienii imprudenți.”⁶

Analizând lipsurile proiectelor tributare materialismului cartezian de cercetare a conștiinței, Dennett oferă o alternativă, *Modelul draft-urilor multiple*, pe care, din păcate, nu o detaliază suficient: ideea sa de bază respinge concepția conform căreia există un loc de centralizare a datelor, un sediu al conștiinței în care fenomenele mentale primesc

⁴ Filosofii, spre deosebire de mulți dintre cercetătorii fenomenului mental din diferite domenii ale științei, se situează explicit într-o perspectivă metafizică sau alta. De aceea detectarea unor manifestări ale materialismului cartezian este dificilă, cu atât mai mult cu cât majoritatea filosofilor care au ca preocupare fenomenul conștiinței se declară ca fiind moniști. Prin urmare, eroarea teatrului cartezian ar putea exista fără chiar ca aceștia să își da seama de prezența ei.

⁵ Crick, Francis & Koch, Christoph - “Consciousness and Neuroscience”, *Philosophy and Neurosciences*, Blackwell Publishers, 2001. Sublinierea îmi aparține.

⁶ Dennett, Daniel C.- *Tipuri mentale*, Humanitas, 1998.

forma lor finală. Zone ale creierului uman lucrează în permanență reeditând informațiile, reactualizându-le, într-un sistem paralel de elaborare a input-urilor senzoriale. Acest sistem este valabil pentru orice tip de activitate cerebrală, fie senzitivă, fie cognitivă. Prin urmare nu se poate pune problema unei discriminări a proceselor cerebrale (ante-fenomenale, post-fenomenale), tot astfel cum nu putem vorbi de un centru specializat cu producerea conștiinței. Un exemplu relevant de funcționare în acest sens este sistemul vizual:

„de vreme ce capul se mișcă cu puțin, iar ochii se mișcă mult, imaginile de pe retină se mișcă la rândul lor constant, cam ca imaginile filmelor realizate de persoane ce nu pot ține o cameră de luat vederi nemișcată. Dar nu așa ne pare și nouă. Oamenii sunt adesea surprinși să afle că, în condiții normale, ochii lor se fixează de aproximativ 5 ori pe secundă asupra unei ținte vizuale, și că această mișcare, ca și cea a capetelor lor, este prelucrată [permanent] în primele stadii ale procesării vizuale.”⁷

3. Dovezi ale manifestării materialismului cartezian ?

Spuneam că teza lui Dennett a fost criticată ca neavând o țință întemeiată. Cred că următorul pas al expunerii reprezintă o dovadă limpede a faptului că suspiciunile lui Dennett sunt fondate. Neurobiologul, evident materialist, Paul Churchland⁸, pornește de la o viziune foarte restrânsă a conștiinței axându-se, mai degrabă, pe partea senzorială a acesteia și ignorând procesele sale de natură abstractă (cum ar fi gândirea prin limbaj); el enumeră șapte dimensiuni ale sale.

Prima este prezența memoriei de scurtă durată (cel puțin a acesteia), următoarea este independența de input-urile senzoriale (de exemplu, imaginația), a treia este abilitatea de a ne fixa atenția asupra unui singur stimul (unul anumit dintr-o serie de stimuli la care suntem supuși), a patra este aceea de a face interpretări alternative pentru date complexe și ambigui.⁹ A cincea este faptul că conștiința dispare în timpul somnului adânc doar pentru a reapărea (a șasea dimensiune), chiar dacă eventual într-o formă distorsionată, atunci când visăm. În sfârșit, ultima caracteristică a conștiinței este capacitatea de a reuni

⁷ Dennett, Daniel C. - *Consciousness Explained*, Little, Brown and Company, Boston, Toronto, Londra, 1991. Traducerea fragmentului îmi aparține.

⁸ Churchland, Paul - *The Engine of Reason, the Seat of the Soul*, MIT, 1995.

⁹ Sper ca acest citat să fie lămuritor în acest sens: „Atunci când atenția cuiva este fixată asupra unui anumit fragment vizual, de pildă, o persoană conștientă este capabilă să dea naștere la sau să analizeze diferite interpretări rivale legate de conținutul său, mai ales dacă el este unul confuz sau problematic”. Traducerea fragmentului îmi aparține. (Churchland, Paul - *The Engine of Reason, the Seat of the Soul*, MIT, 1995)

experiențele noastre într-una singură sau, mai exact, de a le face pe toate să aparțină uneia singure (astfel încât să nu reprezinte fiecare un episod al unei conștiințe diferite).¹⁰

Churchland¹¹ analizează prezența unui sistem neuronal de căi cerebrale care conectează aproape toate ariile cortexului cerebral, ca și pe cele subcorticele, la o arie centrală a talamusului, mai exact în nucleul intralaminar. Ariile interne ale talamusului sunt vechi din punct de vedere filogenetic, dezvoltându-se mult înainte de apariția emisferelor cerebrale. La oameni, dar și la alte animale, nucleul intralaminar proiectează și primește axoni spre și, respectiv, dinspre toate ariile cortexului cerebral. Orice afectează una din aceste căi are ca rezultat pierderea dimensiunii respective a conștiinței senzoriale. Trebuie să recunoaștem că autorul nu socrate acest răspuns ca fiind unul complet și nici măcar cu desăvârșire corect cu privire la problema conștiinței. Cu toate acestea el consideră că un prim pas a fost făcut și că cercetarea problemei conștiinței depinde de o abordare empirică:

„nu știu și nu ar trebui să cred că această susținere este cea corectă relativ la conștiință. Există poate o șansă îndepărtată ca aceasta să fie. (...) A explica dimensiunile multiple ale conștiinței este o treabă anevoioasă, în mod cert, dar este una științifică care se întrevide deja cum va fi continuată.”¹²

Putem considera că, prin această ipoteză, Paul Churchland se face vinovat de a fi, paradoxal, și el, tributari într-o oarecare măsură mitului teatrului cartezian? Totuși chiar și această viziune exclusiv fizicistă pare să vrea să răspundă nevoii de a găsi un sediu al conștiinței, un loc central față de care toate funcțiile ei să fie subordonate, un punct de comandă al acestora. Dacă această suspiciune are temeiuri, înseamnă că a căuta un loc special al conștiinței în creier și a socoti că conștiința este altceva decât un fenomen cerebral ca multe altele este totuna (sau aproape totuna)?

Înșelătoare poate fi și ideea că, deși conștiința este produsă de creier, există o parte a conștiinței care monitorizează alte subdiviziuni ale ei. Reprezentarea conștiinței ca modularitate, unul dintre module având rol central, de coordonare a celorlalte, poate părea chiar mai seducătoare pentru adepții materialismului cartezian. Și acesta pentru că, dacă conștiința apare ierarhizat (cu subfuncții și diviziuni care sunt reunite și controlate de o parte centrală, superioară, chiar dacă toate modulele ei sunt dependente de materia cerebrală), putem fi tentați (având și o presiune culturală considerabilă în acest sens) să ne explicăm funcția de monitorizare a părții superioare a conștiinței ca datorându-se unui element în plus față de cel bio-chimic. Este ca și cum am crede că întregul motorului unei

¹⁰ „Un individ conștient nu are mai multe tipuri de conștiință, fiecare pentru câte unul din simțurile sale, ci, mai degrabă, una singură...” Traducerea fragmentului îmi aparține (Churchland, Paul - *The Engine of Reason, the Seat of the Soul*, MIT, 1995).

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*. Traducerea fragmentului îmi aparține.

mașinării complicate cu sute de roțițe poate să aibă ceva în plus față de acestea chiar dacă e construit din același material. O parte a conștiinței este, spre pildă, capacitatea auditivă: ea poate fi explicată de structura organelor de simț auditive, de felul în care se transmite informația de la stimulul zonei corespunzătoare în creier și de prelucrarea datelor. Dar dacă ea interacționează, spre exemplu, cu o manifestare a conștiinței vizuale, cu episoade imaginative sau cu fragmente din memoria noastră, atunci există tentația de a căuta un nucleu unificator - *dincolo de* fiecare organ de simț și de zonele care le corespund acestora la nivel cerebral - care să reprezinte intersectarea informațiilor și care să justifice felul armonios în care ele se combină la nivel conștient.

Oricât de naturalizantă pretinde a fi o explicație cu privire la originea, funcționarea, rolul și localizarea conștiinței, riscul de încercare o evadare, dacă putem spune astfel, din sfera monismului materialist persistă. El nu trebuie să fie de natură ontologică (nu există riscul întoarcerii la dualismul metafizic), dar poate apărea la nivel epistemic: se presupune, implicit, caracterul abstract al conștiinței dacă o astfel de viziune poate avea virtuți explicative mai generoase decât un reduționism dur. Este ceea ce se întâmplă în psihologie și chiar în psihiatrie: diverse metode de terapie pornesc de la premisa că omul este un subiect socio-cultural, cu atitudini și valori care pot fi relevante în a explica, nu se știe neapărat și cum, anumite dezechilibre și probleme reflectate la nivel bio-chimic cerebral și comportamental.

Consider că rolul unificator, de monitorizare a multora din procesele și acțiunile pe care le întreprindem, este unul dintre factorii care contribuie la *mistificarea* conștiinței. Deși Dennett a fost acuzat că ridică o falsă problemă afirmând faptul că sunt filosofi sau oameni de știință care adoptă materialismul cartezian, există și susținători ai punctului său de vedere. Antonio Damasio admite că problema teatrului cartezian este de găsit în toate cercetările legate de problema minții și a creierului, în mod explicit sau implicit, fiind, de asemenea, cea mai reprezentativă concepție la nivelul simțului comun. El adaugă faptul că există numeroase exemple nu doar în domeniul filosofiei minții, cât și în cel al neurofiziologiei sau neuropsihologiei. Se pare că nu se poate pune nici măcar problema existenței vreunei structuri neuroanatomice în cortexul cerebral unde converg toate informațiile senzoriale. Prin urmare nu putem vorbi de posibilitatea unei structuri cerebrale responsabile cu generarea teatrului cartezian. Damasio propune, însă, un model al pluralității unor astfel de teatre, răspândind realizabilitatea procesului conștient. Această concepție este, cred, oricum prezentă în mod explicit în încercările de a lega structuri cerebrale cu funcții specifice, cum se întâmplă, spre exemplu, în cazul limbajului. Iată ce susține William Bechtel în acest sens:

„În acord cu ideea că facultăți separate sunt responsabile pentru diferite funcții psihice, Broca (...) a identificat locul responsabil cu vorbirea articulată.”¹³

Dennett nu se situează explicit împotriva acestei abordări, ci doar în contra acelor care încearcă să stabilească funcția conștiinței într-o zonă specifică a creierului. Ce are, însă, Damasio a-i reproșa lui Dennett este faptul că respingerea tezei materialismului cartezian implică și eliminarea ideii de sine. Deși proiectul unui homunculus spectator este la fel de demn de critică ca și cel al căutării moștenitorului glandei pineale, nu se poate ignora realitatea experienței subiective unitare. Tocmai de aceea un model satisfăcător al conștiinței, susține Damasio, trebuie să poată explica cum ajung fragmentele experienței să fie unite în cadrul unui sine integrat. La această cerință voi adăuga o alta: consider că o teorie privitoare la conștiință trebuie să își propună să explice în primul rând felul în care structurile cerebrale umane sunt capabile să producă procese abstracte și unitare de tipul celor conștiente cognitive și fenomenale. Nu cred că o astfel de teorie trebuie să investească în explicarea unor chestiuni colaterale, de factură pur științifică (cum ar fi funcționarea sistemului vizual și a conștiinței vizuale,...), ignorând întrebările fundamentale din cadrul problemei minte-corp.

4. Concluzii

a. Socot că Dennett are dreptate când afirmă că există o seducție de tipul materialismului cartezian. Ce este, însă, neclar este că el susține totodată faptul că nu se poate trage decât o linie arbitrară între ceea ce numim procese cerebrale și fenomenul subiectiv conștient. Este adevărat că există nenumărate procese care au loc la nivel cerebral în fiecare moment, unele dintre acestea fiind conștiente. Este, de asemenea, adevărat, că creierul este un organ complex ce lucrează constant cu informații pe care nu le conștientizăm (cum ar fi primele imagini, cele răsturnate, din timpul procesului de editare vizuală), chiar și în clipele în care suntem într-o stare conștientă. Cu toate acestea noi utilizăm fără greșală expresia „a fi conștient” pe criterii independente de ceea ce știm că are loc la nivel bio-chimic cerebral. Și aceasta pentru că conștiința este asociată cu o anumită stare psihologică evidentă, indiferent dacă, în timpul în care ea este prezentă, creierul continuă să proceseze date în diferite stadii (care fac posibilă, printre altele, existența acelei stări subiective). Chiar există o formă (unică, la un moment de timp specific) în care niște informații ajung la nivelul experienței, indiferent ce modificări au suferit și pot suferi în continuare. Permanenta prelucrare a informațiilor, de care vorbește Dennett, nu pare să excludă realitatea și unicitatea formei unei experiențe subiective la un oarecare moment de timp. Suntem conștienți când... suntem conștienți, nici o secundă

¹³ Bechtel, William - "Linking Cognition and Brain: The Cognitive Neuroscience of Language", în *Philosophy and Neurosciences*, Blackwell, 2001. Traducerea îmi aparține.

mai devreme. Sunt de acord că acuzațiile lui Dennett sunt întemeiate, dar nu știu în ce măsură alternativa propusă de Dennett este viabilă.

b. Parafrazând metafora teatrului cartezian, cu riscul de intra în tabăra materialiştilor cartezieni, consider că putem vorbi de teatrul experienței conștiente în clipa când s-a ridicat cortina. Evident că acest fenomen este posibil datorită a ceea ce se petrece *permanent* și simultan dincolo de ochiul spectatorului, dar acest lucru nu înseamnă că nu putem face o separare evidentă la nivel *subiectiv* între cele două etape. Dacă lucrurile nu ar sta așa, atunci ar trebui să acceptăm exemplul malițios și critic al lui Colin McGinn adus la adresa acuzelor lui Dennett:¹⁴ dacă creierul reeditează permanent episoade (*draft-uri*) ale experiențelor noastre, ar trebui să credem astăzi, în cazul în care suntem jefuiți, că am fost, și mâine că acest lucru nu s-a întâmplat de fapt chiar în acest fel. Totuși, în condițiile unei stări de normalitate a sănătății cerebrale, știm să facem foarte bine diferența între starea de conștientă și cea de de inconștientă, tot așa cum știm și reținem cu oarecare precizie - suficientă cât să putem supraviețui în cotidian - experiențele prin care trecem.¹⁵ McGinn exagerează simplificând alternativa propusă de Dennett, însă recunosc, de data aceasta în asentimentul primului, că fenomenul conștiinței pare a fi una dintre puținele certitudini pe care le avem. Avantajul de a fi personală nu ne îndreptățește să îi lăsăm pe cei din jurul nostru să o considere și incertă.

Bibliografie

- BECHTEL, William – "Linking Cognition and Brain: The Cognitive Neuroscience of Language", *Philosophy and Neurosciences*, Blackwell, 2001.
- CRICK, Francis & KOCH, Christoph – "Consciousness and Neuroscience"; *Philosophy and Neurosciences*, Blackwell Publishers, 2001.
- CHURCHLAND, Paul – *The Engine of Reason, the Seat of the Soul*; MIT, 1995.
- DAMASIO, Antonio – "The Selfless Consciousness"; *Behavioral & Brain Sciences*, 15, 1992, pp. 208-209.
- DAMASIO, Antonio – "A Neurobiology of Consciousness"; în Th. Metzinger (ed.), *Neural Correlates of Consciousness*, MIT Press, 2000.
- DENNETT, Daniel C. – *Consciousness Explained*; Little, Brown and Company, Boston, Toronto, London, 1991.
- DENNETT, Daniel C. – "Time and the Observer: The Where and When of Consciousness in the Brain"; *Behavioral and Brain Sciences*, 15, 1992, pp. 183-247.
- DENNETT, Daniel C. – *Tipuri mentale*; traducere de Hortensia Pârlog, București, Humanitas, 1998.
- MCGINN, Colin – "Consciousness Evaded: Comments on Dennett"; *Philosophical Perspectives*, Vol. 9, *AI, Connectionism and Philosophical Psychology*, 1995, pp. 241-249.

¹⁴ McGinn, Colin - "Consciousness Evaded: Comments on Dennett", *Philosophical Perspectives*, Vol. 9, *AI, Connectionism and Philosophical Psychology*, 1995, pp. 241-249.

¹⁵ Replica lui Dennett la această obiecție ar fi, probabil, aceea că punctul de vedere invocat este cel al trăirii subiective.